

Маловідомі сторінки історії

Т. В. ВРОНСЬКА (Київ), С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Радянська паспортна система

У ХХ ст. величезна частина людства на приватий час опинилася в умовах тоталітаризму. Події цього століття показали, що останній має початок і кінець. Проте тоталітарний політичний устрій може виникнути знову й в інших формах. Жодна країна не застрахована від цієї соціальної трагедії.

Здавалося б українські суспільствознавці старшого покоління, які пройшли через усі кола тоталітаризму, мали можливість вивчити цей історичний феномен та його складові ознаки. Однак, на жаль, дослідники все ще не можуть виявити всіх причин появи тоталітаризму, плутаються з визначенням його складових елементів, ознак, чинників. Доказом цього є безліч означень зазначеного явища. Кожний автор характеризує тоталітарний політичний устрій по-своєму, а це є найпершим свідченням недостатнього розуміння його глибинної природи.

Усі наявні означення тоталітаризму якоюсь мірою відбивають його сутність, але не дають її цілкового розуміння. Справа в тому, що на це явище треба дивитися, ретельно відділяючи в кожній досліджуваній країні державу від суспільства. Якщо це зробити, то ми зможемо визначити тоталітаризм через поняття, йому протилежне, - демократію.

Ці поняття становлять нерозривну пару. Якщо дана держава залежна від суспільства, а її органи формуються на основі вільних виборів, якщо у ній закони рівні для всіх (хоча б теоретично), то такий устрій слід називати демократичним. І, навпаки, якщо суспільство залежить від держави, а органи останньої здатні маніпулювати всіма проявами суспільного життя, якщо ті, хто панує в країні, мають можливість встановлювати закони для будь-кого, але тільки не для себе, то такий устрій слід називати тоталітарним.

Розвиток людського суспільства йде по висхідній. Його переродження з ієрархічного у громадянське — процес об'єктивний. Проте в ході цієї трансформації може з'явитися тоталітаризм. Як правило, державний уст-

рій, який здатний звільнитися від суспільного контролю і привласнити собі суверенні народні права, виникає в країнах, підготовлених до цього всією своєю попередньою історією.

Темою цієї статті є система внутрішніх паспортів, за допомогою якої радянська тоталітарна держава здійснювача силові маніпуляції над суспільством. Паспорт був головним документом для кількох поколінь радянських людей. Він і тепер залишається основним посвідченням особи в країнах СНД, оскільки суспільне життя не міняє одразу своїх форм після загибелі тоталітарного політичного устрою.

У даній статті робиться спроба охарактеризувати систему внутрішніх паспортів як елемент тоталітаризму. Власне, увагу її авторів привертає та мета, заради якої паспортну систему було відроджено в СРСР, — регламентація населення, виявлення осіб, які могли б становити небезпеку для існуючого режиму, ізоляція їх у певних, віддалених від життєвих центрів країни регіонах.

Ми не випадково вжили термін "відроджено", коли мова зайшла про витоки радянської паспортної системи. Вперше паспорти були запроваджені у Російській імперії в добу Петра I. Але тоді вони виконували свою звичайну для всіх країн функцію: засвідчували, що держава випускає свого підданого за кордон, надаючи йому правовий захист. Згодом паспортна книжка використовувалася для встановлення контролю за оплатою податку й виконанням рекрутських повинностей. Оскільки водночас вона була посвідченням особи, то почала виконувати невластиву для інших країн функцію внутрішнього паспорта.

В 1894 р. прийнято положення про види на проживання, а в 1903 р. - статут про паспорти, в яких детально вписувалися регламентуючі й обмежувальні норми паспортного режиму. Ці документи містили перелік місцевостей, у яких діяв режим підвищеної пильності. До них, зокрема, були віднесені 25-верстні райони навколо деяких міст України та 50-верстна смуга у прикордонних повітах Волинської і Подільської губерній. Особи, які могли становити небезпеку для державного та громадського спокою, з таких районів виселялися. Мова йшла про політичне неблагонадійних представників деяких національностей і осіб, засуджених у минулому за кримінальним кодексом.

Запровадження внутрішнього паспорта і практика виселення небажаних осіб з певної місцевості не збігалися в часі. Паспорти з'явилися тоді, коли регламентуючі обмежувальні норми проживання у певній місцевості вже існували. Вони полегшували пошук тих, хто був небажаним для держави в цих місцевостях. Отже, в Російській імперії внутрішні паспорти стали засобом виявлення підозрілих елементів.

Подібні причинно-наслідкові зв'язки були властиві також Союзу РСР. Радянські внутрішні паспорти з'явилися набагато пізніше практики адміністративного вислання. Вони задовольняли потребу держави у переміщенні частини населення в інші, більш зручні для неї регіони.

Поява внутрішніх паспортів була можливою тільки в тоталітарній державі, яка заперечувала елементарні права людини та визнавала за собою право визначати, де жити людям. Компартійно-радянська влада виселяла у віддалені регіони не тільки своїх реальних противників, а й потенціальних опонентів.

Найбільше, як і за царату, охоронялися міста й прикордонні зони. Паспортну систему вперше було запроваджено у великих містах та в 100- або 50-кілометрових зонах навколо них. Відповідно до цього люди, яким не видавалися паспорти через підозру в їх нелояльності, могли проживати тільки в населених пунктах не ближче від 51-го та 101-го кілометра від ве-

ликих міст, тобто жити у відповідному географічному "мінусі". Тому у радянському репресивно-каральному жаргоні з'явився термін, відсутній в офіційному діловодстві, — "мінусники".

Реально такі люди з'явилися набагато раніше від цього терміна. У роки громадянської війни компаргійно-радянський режим розправлявся зі своїми противниками або шляхом розстрілів, або ув'язнення в тюрми і концтабори. Коли війна закінчилася, методи боротьби "пом'якшилися": поряд із старими її формами почати застосовувати вигнання. Перші партії ідеологічних противників режиму у серпні-вересні 1922 р. було депортовано з Петрограда, Москви, Києва та інших великих міст за кордон. Однак найчастіше більшовики запроторювали своїх ворогів у віддалені місцевості країни.

Законодавчу основу для таких актів сваволі було закріплено декретом ВЦВК "Про адміністративне виселення" від 10 серпня 1922 р. Згідно з цим документом органам державної безпеки надавалося право "з метою ізолювання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, стосовно яких президія ВЦВК дає дозвіл на ізолювання більш як на два місяці, у випадках, коли є змога не вдаватися до арешту, встановити виселення за кордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку". Зокрема, в Україні для попереднього розв'язання цих питань при НКВС УСРР утворювалася спеціальна комісія (комісія з адміністративних виселень, адмінкомісія), якій було надано право виселення осіб на строк до трьох років¹.

У тому ж році Кримінальний кодекс України, який мав широкий спектр покарань, що застосовувалися до контрреволюційних елементів, збагатився вже згадуваним заходом "вигнання з меж УСРР на строк або безстрокове", а також сумнозвісним позбавленням прав. Самовільне повернення у межі України за статтею 71 цього кодексу каралося смертною карою².

Через два роки державним органам було надано додаткові права щодо покарань людей. Так, 28 березня 1924 р. президія ЦВК СРСР затвердила положення про права Об'єднаною державного політичного управління у сфері адміністративних висилок, заслань і ув'язнень у концентраційних таборах. Згідно з цим положенням, ОДПУ мало право без суду відправляти громадян у заслання на строк до трьох років, а також висилати їх за межі державного кордону Союзу РСР. Рішення про заслання приймала Особлива нарада у складі трьох членів колегії Об'єднаного державного політичного управління³.

Щодо осіб, визнаних соціально небезпечними, ОДПУ могло вживати й таких заходів:

"а) висилати їх з місцевостей, де вони мешкають, із заборонаю подальшого проживання у цих місцевостях на строк не більше трьох років:

б) висилати їх з тих же місцевостей із заборонаю проживати понад це у ряді місцевостей або губерній відповідно до списку, встановленого Об'єднаним ДПУ, — на той же термін;

в) висилати із зобов'язанням проживання у визначених місцевостях за спеціальною вказівкою Об'єднаного ДПУ і обов'язковим у цих випадках гласним наглядом місцевого відділу ДПУ — на той же термін;

г) ув'язнювати до концентраційного табору строком до трьох років;

д) висилати за межі державного кордону на той же термін..."⁴.

Виключно до компетенції Особливої наради при ОДПУ були віднесені позасудові рішення щодо політичних ворогів, причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших видів державних злочинів⁵.

Особливим нарадам ДПУ союзних республік надавалося право висилати в межах території своєї республіки і лише осіб, що вчинили кримінальні злочини. Як додатковий вид покарання до всіх названих категорій осіб союзна і республіканські особливі наради могли застосовувати позбавлення прав.

Таким чином, і судові органи, що відображено у Кримінальному кодексі, і позасудові (особливі наради при ОДПУ) могли виносити аналогічні вирoki щодо політичних опонентів існуючої влади. Отже, в арсеналі заходів державних інституцій були одні й ті ж важелі впливу на нелояльних громадян — вислання і відселення.

Тодішній начальник особливого відділу ОДПУ Генріх Ягода відіграв зловісну роль у справі законодавчого оформлення перших кроків більшовицької влади в формуванні "мінусників". Саме він у квітні 1925 р. надіслав до президії ВЦВК СРСР прохання надати Об'єднаному державному політичному управлінню право забороняти особам, які відбули покарання, проживати у певних місцевостях⁶.

В 1927 р. вигнання за межі Радянського Союзу було проголошено безстроковим. Положення про державні злочини (контрреволюційні та особливо небезпечні злочини проти порядку управління), затверджене ЦВК СРСР 25 лютого того ж року, започатковувало вживання терміна "ворог трудящих"⁷. Згодом цей термін отримав широке розповсюдження як "ворог народу" (він з'явився ще з часів Великої французької революції). У Кримінальному кодексі Радянського Союзу термін залишився у первинному вигляді.

Час від часу компартійно-радянське керівництво здійснювало чистки партії, радянських органів влади, державних організацій та кооперативних підприємств. Ці акції проводилися систематично. Згодом громадяни, вищепені за різними обставинами з державних установ та кооперативних підприємств, потрапили до чорного списку "мінусників" радянської доби⁸.

Ведучи мову про заходи по вилученню "зайвих" людей з радянського суспільства, треба наголосити, що роботу по їх виявленню у 20-і рр. було організовано досить хаотично. Наприклад, національність встановлювалася різними способами: за прізвищем, шляхом опитування сторонніх осіб, за традиційним місцем проживання, на основі віросповідання, за метричними записами і церковними книгами, що були вилучені органами державної безпеки з метою складання відповідних переліків. З початку 20-х років у губернських реєстраційно-статистичних відділах ДПУ існував облік "неблагонадійних" у вигляді алфавітної картотеки. Вона містила інформацію про місце проживання та роботи скомпрометованих осіб. Без згоди цих відділів людина не могла отримати дозволу на влаштування на роботу, виїзд за кордон, зміну прізвища та призов на військову службу.

Полегшило роботу чекістським органам по виявленню і відповідно ізоляції "соціально небезпечних осіб" запровадження 1925 р. прописки населення.

28 січня 1928 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК "Про заборону суспільно небезпечним особам перебувати в певних місцевостях УСРР і про реєстрацію осіб, висланих судом або адміністративним порядком" було визначено і відповідний перелік територій, до яких, зокрема, віднесені: АМСРР, всі прикордонні округи УСРР і їхні центри, а також Харківська, Київська, Херсонська, Миколаївська, Маріупольська і Вінницька округи та їхні центри. НКВС УСРР за погодженням з ДПУ і НКЮ доручалося видати інструкцію про застосування цієї постанови⁹.

Розповідаючи про формування загону "мінусників", не можна обминути увагою таких його типових представників, як "позбавленці". Цей ви-

раз широко використовувався у ті роки не лише як спосіб покарання певних осіб, а навіть як жаргонне слівце для образ. За Конституцією УСРР 1929 р. до "позбавленців", тобто до тих, хто був позбавлений права обирати і бути обраним в органи влади, відносилися:

- а) особи, що вдаються до найманої праці з метою одержання зиску;
- б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна тощо;
- в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;
- г) духівництво, служителі релігійних культів усіх віросповідань і напрямів, для яких це заняття є професією, та ченці;
- д) службовці й агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, члени російського царського дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;
- е) особи, визнані у встановленому порядку психічно хворими;
- ж) позбавленні прав судом на строк, встановлений вироком ¹⁰⁾.

Встановлення категорій громадян, які позбавлялися виборчих прав, формально належало ВУЦВК (за ст. 68 Конституції УСРР), а насправді це визначали відділи партійних комітетів, відповідальних за виборчі кампанії в органи радянської влади. Спочатку кількість "позбавленців" була дуже високою, оскільки правляча партія почувала себе досить непевно, особливо в сільській місцевості. Так, під час виборчої кампанії 1925-1926 рр. було позбавлено виборчих прав близько 12 відсотків дорослого населення України. У 1930—1931 рр. кількість "позбавленців" зменшилася до 4,4% ч.

Позбавлення виборчих прав судами використовувалося як самостійний або додатковий вид покарання. Порівняно з Кримінальним кодексом 1922 р. у Кодексі 1927 р. статус "позбавленців" був розписаний досить детально. В ньому, зокрема, зазначалося: "Поразка в правах полягає у позбавленні: а) активного і пасивного виборчого права; б) права займати виборні посади у громадських організаціях; в) права обіймати ті чи інші державні посади; г) права носити почесні звання; д) батьківських прав; е) права на пенсії, що видаються в порядку соціального страхування та державного забезпечення, і на допомогу по безробіттю" ¹²⁾.

Позбавлення прав призначалося на термін не більше 5 років. Однак "позбавленцями" мала шанс стати велика кількість засуджених. Якщо особу засуджували хоча б до одного року покарання, то суд був зобов'язаний обговорити питання про позбавлення її прав.

Кодекс проголошував, що вислання засуджених із заборону проживати на певній території відбувається в тому разі, коли "залишення цих осіб у даній місцевості є соціальне небезпечним" ¹³⁾.

Початок 30-х років став справжнім "апофеозом" у справі очищення країни від "соціально небезпечних" осіб. До числа "мінусників" у ті роки потрапили мільйони розкуркулених і членів їх сімей, яким пощастило не потрапити до концтаборів. Потрапивши в жорно соціалістичних "перетворень" на селі, вони змушені були надовго, іноді назавжди, оселятися у великому географічному "мінусі" по відношенню до своєї споконвічної домівки. Ті з розкуркулених, які опинилися в містах, змушені були залишати їх, потрапивши до вже згадуваного "чорного списку" як колишні куркулі.

Держава не заперечувала проти того, щоб селяни знаходили роботу на новобудовах, оскільки зростаючій промисловості була потрібна робоча сила.

Разом з тим колосальні масштаби міграції сільського населення ставили перед репресивно-каральним апаратом серйозні проблеми. Він не

міг у нових умовах надійно тримати в полі зору кожного громадянина. І тоді компартійно-радянське керівництво вирішило докорінно змінити систему обліку населення. 27 грудня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли спільну постанову "Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР та обов'язкової прописки паспортів"¹⁴. 31 грудня того ж року відповідну постанову прийняли ВУЦВК і РНК. УСРР¹⁵.

Союзна постанова про встановлення паспортної системи проголошувала: "З метою покращення обліку населення міст, робітничих селищ та новобудов і розвантаження цих населених місцевостей від осіб, не пов'язаних з виробництвом та роботою у закладах і школах, та не зайнятих суспільне корисною працею (за винятком інвалідів і пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місцевостей від прихованих куркульських, кримінальних або інших антисупільних елементів Центральний Виконавчий Комітет та РНК СРСР постановили:

1) Встановити по Союзу РСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти.

2) Ввести єдину паспортну систему з обов'язковою пропискою по всьому Радянському Союзу протягом 1933 р., охопивши в першу чергу населення Москви, Ленінграда. Харкова, Києва, Мінська, Ростова-на-Дону. Владивостока й Одеси"¹⁶.

14 січня 1933 р. постановою РНК СРСР було затверджено "Інструкцію" про видачу паспортів, у якій, зокрема, проголошувалося: "Затвердити інструкцію про видачу громадянам Союзу РСР паспортів у Москві, Ленінграді і Харкові, в ЮО-кілометровій смузі навколо Москви і Ленінграда і в 50-кілометровій смузі навколо Харкова"¹⁷.

У цьому документі вперше вводилося поняття "географічного мінуса". Хоча на папері цей термін був відсутній, але введення заборони проживати певним категоріям громадян у 100- та 50-кілометровій смузі навколо визначених законом міст автоматично робило "мінусниками" велику кількість людей.

Зокрема, стаття 19-та "Інструкції" декларувала: "Особам, яким не видадуть паспорт у Москві, Ленінграді й Харкові та в залюднених пунктах у межах 100-км смуги навколо Москви й Ленінграда й 50-км смуги навколо Харкова... не дозволяється жити у цих містах і залюднених пунктах. Цим особам органи робітничо-селянської міліції дають наказ виїхати — коли їм відмовили видати паспорта — протягом десяти днів...".

Цей документ визначав й коло осіб, яким не дозволялося проживати у зазначених постановою містах та місцевостях навколо них. Стаття 20-та проголошувала: "Особам, яким не дозволено проживати у Москві, Ленінграді і Харкові та в межах 100-кілометрової смуги навколо Москви і Ленінграда та 50-кілометрової смуги навколо Харкова, надається право *безперешкодного* (курсив наш. — **Авт.**) проживання в інших місцевостях Союзу РСР і видається паспорт за новим місцем проживання після введення у цих місцевостях паспортної системи"¹⁸.

Слід зазначити, що для безперешкодного проживання треба було ще пережити примусове виселення із своєї рідної домівки, а у разі непокори відповісти перед законом за свої дії. Громадян, які за тих чи інших обставин не залишили паспортизовані місцевості протягом відведених для цього десяти днів, викликали до міліції і брати у них зобов'язання про виїзд протягом 24 годин. Якщо вони не виконували цього, їх притягали до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Перелік осіб, яким заборонялося проживати у паспортизованих місцевостях, визначався спеціальним секретним розділом згаданої "Інструкції" і відповідним додатком - секретним переліком "для службового ко-

ристування", що не підлягав оголошенню. До нього ввійшли вже згадані вище "позбавленці" (за Конституцією 1929 р.), а також: особи, не зайняті суспільне корисною працею; колишні куркулі, що втекли з місць заслання; "вичищені" з державних установ і партійних органів; колишні поміщики; ті, що відбули покарання за політичними статтями; члени родин репресованих і всіх категорій громадян, внесених до переліку; ті, що відбули покарання за контрабанду, бандитизм, спекуляцію, розбійницькі напади; професійні гравці у карти, шахраї, утримувачі будинків розпусти; особи, що мали у минулому не менше двох звинувачувальних вироків за кримінальними справами; приватні торговці; духівництво і т. ін.^{18а}

Цей перелік діяв до 1940 р., але багатьох з перерахованих категорій вже не треба було обмежувати у праві десь жити: їх знищили фізично.

Сільським мешканцям, які не були пов'язані з роботою на державних підприємствах (МТС, радгоспах, школах, лікарнях і т. ін.), а їх села не входили до визначених 100- та 50-кілометрових смуг, а також режимних територій, паспортів не видавали аж до 1974 р. Постанова РНК СРСР від 28 квітня 1933 р. "Про видачу громадянам СРСР паспортів на території Союзу РСР" декларувала це положення і зазначала: "Облік населення у цих (непаспортизованих сільських. — Авт.) місцевостях провадиться за поселенськими списками сіл і селищними радами під контролем районних упрашійнь робітничо-селянської міліції"¹⁹.

З одного боку, селян дискримінували. Не маючи документів, вони були позбавлені права селитися у містах, влаштовуватися на роботу у паспортизованих місцевостях без обґрунтованих серйозних причин (мобілізація на будівництво новобудов, промислових гігантів тощо), не могли вільно пересуватися по країні. З другого боку, вони хоча б на якийсь час, доки до них не дійшла черга потрапити у поле пильного зору компетентних органів, могли жити, уникаючи тієї прозорості, якою, на відміну від них, були обтяжені власники паспорта. Звичайно, це торкалося лише тих, кому було що приховувати від чекістів — чи то своє походження, чи "незручну національність", чи куркульське минуле, або причетність до антирадянських воєнізованих формувань. Названі та деякі інші категорії громадян у разі свого переїзду до сільської місцевості, яка була за межами паспортизованих і режимних територій, мали хоча й мізерний, але все ж таки шанс не потрапити до лещат репресивного механізму.

Такого сплеску боротьби репресивно-каральних органів по виявленню нелояльного елемента країна ще не знала. Навіть широкомасштабні заходи по виселенню куркулів не можуть конкурувати з тим, що відбувалося після початку паспортизації. Діяльність чекістів по вилученню нелояльних елементів із суспільства у процесі паспортизації була справді "ювелірною".

Процес формування "мінусників" зростав день у день. І не тільки тому, що за перший рік цією акцією були охоплені території, зазначені у постанові 1932 р. Завдяки додатковим роз'ясненням до переліку осіб, яким за секретним списком заборонялося мешкати у відповідних місцевостях, додатися й ті громадяни, які на момент паспортизації того або іншого міста не проживали там більше трьох років. Особи, які, наприклад, не могли достатньо аргументовано довести, що вони проживали за конкретною адресою у місті весь зазначений час, мусили залишити своє житло і вирушати у пошуках нової домівки. Безвинні люди цілими родинами нищівною рукою діючого законодавства потрапляли до "мінусників".

З початку 1933 р. було прийнято цілу низку нових постанов, директив, інструкцій та роз'яснень на розвиток положення про паспортну систему й

обов'язкову прописку паспортів. Це викликало зрушення з місць десятків тисяч людей.

13 лютого 1933 р. постановою народного комісара юстиції УСРР, "щоб забезпечити паспортизацію та перешкодити антигромадським і соціально небезпечним елементам незаконно одержувати паспорти" було зупинено справи про зміну прізвищ та імен²⁰. Державні органи стали на перепоні тих, хто шляхом зміни прізвищ шукав шляхів, щоб уникнути репресій. У разі виявлення родичів тих, хто мав нещастя потрапити до секретного переліку, останнім також не видавався паспорт. Вони автоматично виселялися з паспортизованих місцевостей.

У липні 1933 р. у зв'язку з широкомасштабними заходами по вилученню нелояльних і підозрілих громадян з міст України уряд республіки вніс відповідні зміни й доповнення до чинного законодавства. До нього було додано статті про стягнення штрафів, виселення, притягнення до кримінальної відповідальності в разі порушення паспортного режиму²¹.

Створені під паспортизацію законодавчі акти озброювали органи НКВС надійним важелем впливу на населення. Вони полегшували виявлення "непевних осіб" і постійне їх утримування у полі зору. Паспортний режим став ефективним засобом тотального контролю за громадянами.

Процес паспортизації автоматично охоплював усі ті категорії населення, які вже згадуватися вище у зв'язку із створенням секретного переліку. Спеціальними секретними циркулярами регламентувалася заборона проживати у паспортизованих і режимних місцевостях великої групи людей, які за своїм соціальним походженням та іншими показниками були небажані для держави у великих містах.

І, нарешті, сам паспорт ставав для людини своєю рідною мотузкою, завдяки якій вона не лише таврувалася обмежувальними записами, а й ставала більш "прозорою". Небажані відомості про себе, які до паспортизації можна було приховати, ставали доступними для органів НКВС завдяки обов'язковості отримання паспорта. У графі 10-й після переліку документів, на підставі яких було видано паспорт, робився відповідний запис, що обмежував громадянина у пересуванні всередині держави, вказував на кримінальне минуле або іншу причину перебування в тюрмах і концтаборах тощо.

Небезпечним записом для власника паспорта ставала і графа про його соціальне походження, скасована лише у 1974 р.

Дедалі важче ставало утаємничити справжню національність в разі, коли вона була "не тією, що треба". Саме з моменту паспортизації почався процес виявлення реальності національності власника документа. "Пошукова" робота державних органів у цій галузі розпочалася в 1933 р. й тривала аж до 1945 р., коли визначення і документування національності було вирішене остаточно.

Зокрема, у 1937—1938 рр. національність батьків дитини почала фіксуватися у загсівських документах. У свідоцтві про народження спеціальну графу "національність батька, матері", на підставі якої робився подальший запис у паспорті, було введено офіційно лише у 1945 р. Тоді розпорядженням НКВС СРСР "Про вписування у свідоцтва про народження, що видаються громадянам органами ЗАГСу, національності батьків" було вироблено нові бланки, і цей запис почав робитися в обов'язковому порядку²².

"Мінусникам" заборонялося жити не тільки у великих містах, а й на режимних територіях. Останні поділялися на дві категорії — першу і другу. До першої категорії відносилися місцевості, на яких розмішувалися підприємства оборонно-промислового комплексу, наближені до прикордонної смуги. Столиці республік та великі індустріальні центри також були

віднесені до режимних місцевостей вищої категорії. До другої категорії відносилися місцевості, де розташовувалися великі підприємства.

Громадяни, визначені "непридатними" для проживання на режимній території, після повідомлення їм про це мусили протягом 10 днів звідти виїхати. Після подання апеляції й отримання повторної відмови вони мали виїхати за 24 години. В разі порушення цих настанов ці громадяни притягалися до адміністративної або й кримінальної відповідальності.

Архівні документи свідчать про той розмах, з яким проводилася робота по виявленню соціально небезпечного та кримінального елемента на паспортизованих територіях.

На підставі численних інструкцій органів НКВС серед населення розповсюджувалися відповідні агітаційно-пропагандистські матеріали, які роз'яснювали значення та зміст паспортизації населення. Детально і конкретно було виписано обов'язки керівництва підприємств, установ та закладів, окремих свідомих громадян по виявленню "контрреволюційного елемента". Такими агітками рясніли всі малотиражні видання установ та підприємств, не кажучи вже про великі періодичні видання союзного та республіканського значення.

Так, у газеті Харківського тракторного заводу "Темп", крім інших стандартних звернень, містився заклик: "Коменданти, домогосподарки! Виявляйте класових ворогів! Постанова ЦВК СРСР від 27.XI.32 р. про проведення паспортної системи - це один з історичних документів, який відтворює волю і диктатуру пролетаріату у боротьбі з класове чужим елементом очистити соціалістичні підприємства від тих, хто примазався до виробництва... Отримання паспорта для кожного робітника, ударника та ІТП повинно стати стимулом у боротьбі з ворожим класовим елементом, який заважає виробництву виконувати завдання по промфінплану. Кожен з нас повинен бути озброєним великою революційною пильністю тому, що ворожі елементи можуть капостити, про що заздалегідь треба повідомити відповідні партійно-профспілкові і радянські органи..."²³.

Справжній "фронт боротьби з контрреволюційним елементом" утворився на ниві паспортизації. Тут розгорнулася робота на всіх шаблях. Виявлення ворогів було поставлене на планову основу. У цій справі виникло навіть "соціалістичне змагання". Склалися плани рознарядки на кількість осіб, які зобов'язані були отримати паспорти, а також на тих, яким у цій справі відмовляли і відповідно висилати їх з паспортизованої місцевості. Очманілі від старанності місцеві функціонери наввипередки доповідали нагору про виконання планів, їм у відповідь йшли листи-директиви про ненатежну старанність у боротьбі з "ворогами". На докору недолугим ставилися "недостатня увага до збирання компрометуючих матеріалів", "недостатня кількість відмов"²⁴.

Справа дійшла до того, що від "активістів паспортного фронту" вимагали складання зустрічних списків на виявлення нелояльного елемента. Характерним у цьому відношенні є приклад по Дзержинському району Харківської області. В одному з рапортів про хід паспортизації навесні 1933 р. місцеві керівники доповідали про недоліки у цій роботі з боку окремих житлових кооперативів: "... Керівництво у справі паспортизації виключно погане, яке межує з явним опортунізмом. Є ряд жилкоопів, які замість зустрічних списків подають протокольні постанови про те, що класове чужих елементів в їх жилкоопах немає"²⁵.

Деякі з мешканців паспортизованих місцевостей, налякані сумною перспективою, заздалегідь виїжджали, щоб не потрапити під ковадло широкомасштабних заходів полювання на людей. Зокрема, у вже згаданому вище рапорті зазначалося: "Куркулі, які відчувають, що їм буде відмовле-

но в отриманні паспорта, заявляли, що від комунізму І радянської влади їм не сховатися, куди б вони не поїхали, де б вони не влаштувалися... Треба прямувати самим у північні краї" ²⁶. Таким чином, люди самі прирікали себе на виселення. Мабуть, це траплялося тому, що деякі з них передбачали: в разі офіційного виявлення їх географічний "мінус" буде значно більшим.

У довідках про хід паспортизації в Україні, крім звітних даних, містилися і нові пропозиції від виконавців. Пропонувалося, наприклад, щоб несвідомі громадяни не ухилялися від суцільної паспортизації, "форсувати цю роботу через громадські важелі, вживати заходи адміністративного впливу на осіб, котрі ухиляються від подання документів" ²⁷. Ті, хто бажав уникнути розсекречення своєї "непевності" й затягував явку до паспортних столів з довідками про свою особу, лише на короткий час могли уповільнити репресії. Зашморг на них уже був накинтий.

Звертаючись до документів 1933 р., читаємо: "Паспортним пунктом канатного заводу (м. Харків) відмовлено у видачі паспорта робітнику Зінченко, як позбавленцю. Апеляційна комісія постановила паспорт видати по тій причині, що громадянин Зінченко проживає в м. Харкові з 1915 р. Остання примітка до п. 4 секретного переліку дозволяє видачу паспортів позбавленим, які є уродженцями м. Харкова, постійно проживають у такому". І далі: "Колишньому поміщику Пацаєву паспорт не виданий, а його дружині 38-м пунктом паспорт видали. Райміліція паспорт відібрала"²⁸. Більшість випадків, коли відмовляли у видачі паспорта, наводиться з посиленнями на п. 5 секретного переліку — особам, що мають судимість за невиконання хлібозаготівель, таємний забій худоби, крадіжки. Таким чином, більш-менш вірогідно можна встановити той фатальний для багатьох секретний перелік, який на довгі роки став своєрідною доленосною кармою для багатьох людей, поставив їх поза звичним оточенням, зробив "мінусниками".

Звільнення населених пунктів від небажаних елементів проводилося скрізь. Поза увагою на короткий термін залишилися лише непаспортизовані місцевості. Але й там згодом розгорнулася така ж робота. Практична діяльність у цій справі проводилася через розгалужену мережу органів НКВС. Щоб полегшити роботу репресивним органам, було вироблено низку відповідних наказів та обіжників.

5 листопада 1934 р. прийнято постанову ЦВК і РНК Союзу РСР "Про Особливу нараду при НКВС СРСР", якою Наркомату внутрішніх справ надавалося право "застосовувати до осіб, визнаних соціально небезпечними: а) заслання на строк до 5 років під гласний нагляд у місцевості, список яких встановлюється народним комісаром внутрішніх справ Союзу РСР; б) вислання на строк до 5 років під гласний нагляд із заборонаю проживання у столицях, великих містах і промислових центрах Союзу РСР; ...г) вислання за межі Союзу РСР іноземних підданих, які є суспільно небезпечними" ²⁹. Про вислання громадян СРСР за межі країни мови вже не було.

У тому ж році було прийнято статтю-доповнення до Кримінального кодексу України — "зрада Батьківщини". Вона суттєво вплинула на зростання загону "мінусників". Постановою ЦВК СРСР від 8 червня 1934 р. "Про доповнення Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо небезпечні для Союзу РСР злочини проти порядку управління)" декларувалося: "Члени родин, якщо вони будь-чим сприяли зраді, що готувалася або вже здійснена, або хоча б знали про неї, але не довели до відома влади, караються позбавленням волі на строк від 5 до 10 років з конфіскацією всього майна. Інші повнолітні члени родини зрадника, які разом з ним проживали або знаходилися на його утриманні на момент

здійснення злочину, підлягають позбавленню виборчих прав і заслання у віддалені райони Сибіру на 5 років..."³⁰.

Кричущою за своєю спрямованістю була директива прокурора С РС Р від 23 січня 1935 р. про кваліфікацію окремих контрреволюційних виступів. Нею дозволялося "справи щодо окремих осіб, звинувачених у терористичній пропаганді і терористичних висловлюваннях, а також і справи групові, по яких нема достатніх документальних даних для розгляду у судах, як правило, напрашати для розгляду особливим нарадам при НКВС СРСР"³¹. Таким чином, для вирішення долі людини не вимагалось особливих доказів. Особливій нараді було достатньо голосливих звинувачень, щоб вислати людину у далекий "географічний мінус".

¹ Б і л а с І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. У 2-х кн. Кн. перша. - К., 1994. - С. 87.

²Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х т. Т. 2. Лютий 1917 р. — 1996 р. - К., 1997. -С. 197.

³Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917-1960. Справочник. - М., 1997. -С. 10.

⁴ Там же. - С. 179.

⁵ Там же. -С. ISO.

⁶Б і л а с І. Назв, праця. - С. 89.

⁷Сборник законов СССР. - 1927. - № 12. - Ст. 122.

⁸Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 9, арк. 108.

⁹Збірник секретних наказів Робітничо-селянської міліції УСРР. — Харків. 1927. - С. 105-106.

¹⁰Історія Радянської Конституції. - 1917-1936. - К., 1937. - С. 291.

¹¹История Украинской ССР. - К., 1984. - Т. 7. - С. 331

¹²Уголовный кодекс УССР. - К., 1935. - С. 10-11. 13.

¹³Там же. -С. 15.

¹⁴Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932.-№84. - Арт. 516.

¹⁵Збірник законів та розпоряджень уряду України. - 1933. - № 1. — Арт. 5.

¹⁶Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. — 1932. -№84. -Арт. 516.

¹⁷Збірник законів та наказів Робітничо-селянського уряду СРСР. - 1933. - № 3. - Арт. 2.

¹⁸Там же.

^{18a}П о п о в В. П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) // Соцкс. 1995. - № 8. - С. 4-5.

¹⁹Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства СССР. - 1933.-№28. -Арт. 168.

²⁰Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. - 1933. - № 7. - Арт. 79.

²¹Там же. - № 33. - Арт. 427.

²²Архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 145, арк. 110.

²³ЦДАВО України, ф. 6. оп. I. спр. 2131, арк. 72.

²⁴Там же. арк. 11.

²⁵Там же, арк. 103.

²⁶Там же, арк. 125 зв.

²⁷Там же, арк. 12.

²⁸Там же. арк. 125 зв.

²⁹Сборник законов СССР. - 1935. - № 11. - Ст. 84.

³⁰Там же. - 1934. - № 33. - Ст. 255.

³¹Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К., 1997. — С. 38—39.

(Далі буде)

* * *